

ցաւ եւ, իր զարմանալի յաջողութեամբ մեծ ուժի հասնելով, ինքզինքը որեւէ դրացիական վտանգէ զերծ նկատեց, սկսաւ յղանալ առեւտրական ծրագիրներ, որոնք, իր բոլոր միւս նպատակներուն նման, իրեն յատուկ արտակարգ կնիք մը ունէին եւ որոնք, տրուած հաշուետուութիւններէն դատելով, երբեք Եւրոպայէն չեն հասկցուած: Ան որոշ կերպով տեսաւ, որ թուրքերը մեծապէս կը հարստանային Պարսկական մետաքսի առեւտուրին իրենց երկրէն անցնելուն պատճառով, եւ ասիկա ամէն զնով արզիլել որոշեց:

«Այս նպատակով ան ծրագիր մը կազմեց՝ դէպի Սեւ Ծով բռնութեամբ անցք մը բանալու եւ այդպիսով Եւրոպայի հետ ուղղակի առեւտուր ընելու համար: Սակայն, բոլոր իր ուժով չկրցաւ զլուխ հանել այդ ծրագիրը: Այն ատեն ան իր ուշադրութիւնը դարձուց Կասպից Ծովուն վրայ, Գիւլանի նահանգը ուսերէն վերստացած ըլլալով, ան յաջող կերպով չէր գտնուց ինչ աղբեցութիւն որ անոնք կրնային բանեցնել ցամաքի ճանապարհին վրայ: Ան որոշեց Պարսկական առեւտուրը այդ ուղղութեամբ վարել Հայոց աջակցութեամբ: Որոշեց այդ աղբութեան (Հայոց) դիրքը վերհաստատել, որ շատ ինկած էր Պարսկաստանի մէջ այն վիթխարի կորուստներուն պատճառով, որոնց ենթարկուած էին (Նոր) Զուզայի (ձուլֆա) մէջ, որ քաղաքային պատերազմներու ընթացքին գրեթէ ամբողջովին կործանած էր»: 2)

Փաստ ու վէպ խառն են Հարիսի այս տողերուն մէջ: Օրինակ, եթէ Նատիր Շահ զլուխ հանէր անկարելի փափաք մը Պարսկաստանէն դէպի Սեւ Ծով ճամբայ մը բանալու, որպէսզի, ինչպէս Հարիս կ'ըսէ, թուրքերէն աննէ Պարսկական ապրանքներու ճանապարհաշահը, ատով կացութիւնը փրկած չէր ըլլար, քանի որ Սեւ Ծովը այդ օրերուն Թրքական լիճ մըն էր, եւ Նատիր ծովով կամ ցամաքով Եւրոպա անցնելու համար դարձեալ ստիպուած էր Օսմանեան կայսրութեան մէջէն անցնել:

Յետոյ, անմեկնելի է թէ Նատիր Շահ ինչպէս կրնար ուսերը «յաջող կերպով չէր գտնուցնել», որ չկարենային աղբեցութիւն բանեցնել Պարսկաստանէն Կասպից ծովու վրայով Եւրոպա դացող որեւէ ճանապարհի վրայ:

Որոշ է, որ Հարիս տարուած է Իլդոնի եւ ուսական ընկերութեան ստապատիր տեղեկութիւններէն եւ հաւաստումներէն, փոխանակ մտիկ ընելու թրքական ընկերութեան եւ Հանուէյի իրապաշտ եւ գործնական ծանօթութեանց: Հետաքրքրական է Իլդոնի ուղեգրութեան ամբողջութիւնը, որուն գլխաւոր մասերը հոս քննութեան ենթարկեցի: Օր մը կը յուսամ արդէն թարգմանուած այս ուղեգրութիւնը ամբողջութեամբ հրատարակել:

* * *

Իլդոնի երազներուն քննադատն եղաւ իրապաշտ Անգլիացի վաճառական մը, որ իր մեծապէս շահեկան եւ խիստ կարեւոր երկհատոր գործին մէջ խիստ կերպով քննադատեց էլդոնի տեսակէտը եւ էլդոնի յիշատակագիրը: Հանուէյ նիւթին քաջ ծանօթ մարդու դատողութեամբ կը գրէ.

«Այս (էլդոնի) պերճապաճոյճ յիշատակագիրը կը խոստանայ չափէն աւելի շատ, նկատի առնելով հեղինակին քիչ փորձառութիւն ունենալը ձեռնարկած նիւթին մասին:

«Մարդոց համար ոչինչ աւելի բնական է քան թէ հմայուիլ իրենց իսկ խելքին ստեղծագործութիւնէն, եւ ատիկա ընդունիլ իբր հաստատուն դատողութիւն, որովհետեւ ատիկա կը փայտայէ իրենց մէկ ընտրեալ կիրքը: Մը. էլդոն այսպիսով ինքզինքին համար ճանապարհ գտաւ դէպի Գիւլան եւ այդ դաւառին հետ վաճառականական յարաբերութիւն ունենալու հիմերը հաստատեց՝ աշխատելով այն համոզմամբ, որ ինք նոր շուկայ գտաւ, որ Հայոց կամ անձանօթ էր, եւ կամ անոնք անկարող էին զայն շահագործել: Սակայն, ատիկա հեռու է իրականութիւնը ըլլալէ, որովհետեւ անոնք (հայերը) Մէջէդ կը յաճախէին Շահ Ապպասի տիրապետութեան ատեն եւ անոր կը հայթայթէին Եւրոպական ապրանքներ՝ Սպահանէն, Թաւրիզէն եւ նաեւ Կասպից Ծովի եզերքէն: Դեռ հոն (Մէջէդ)

2) Collection of Voyages & Travels — Vol. II, էջ 889, Բ. սիւնակ: